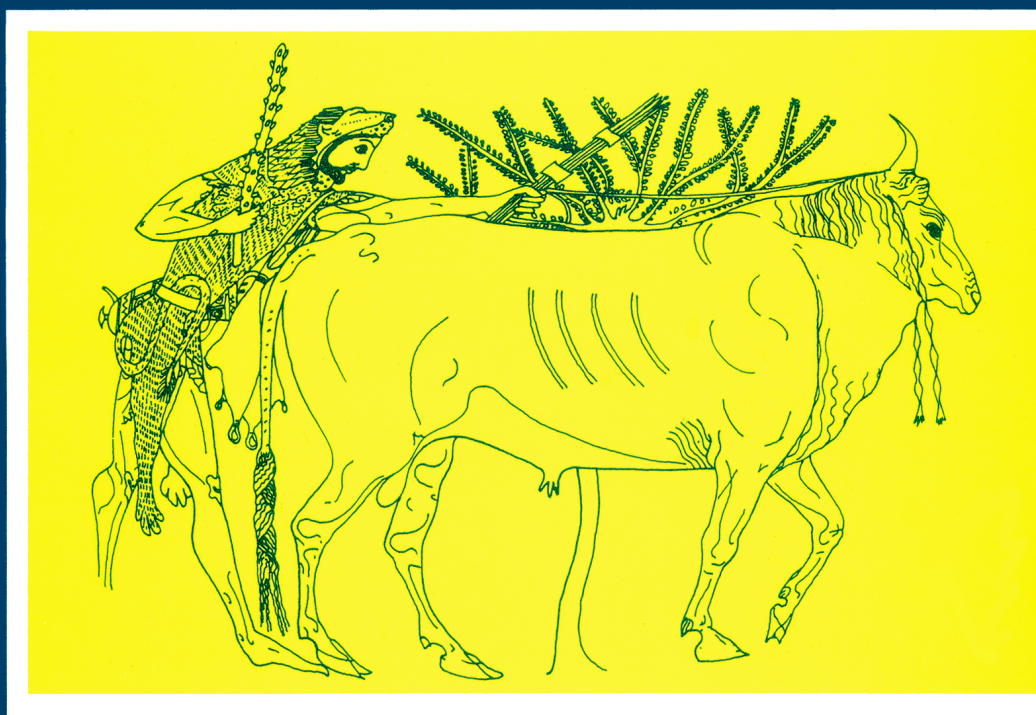

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

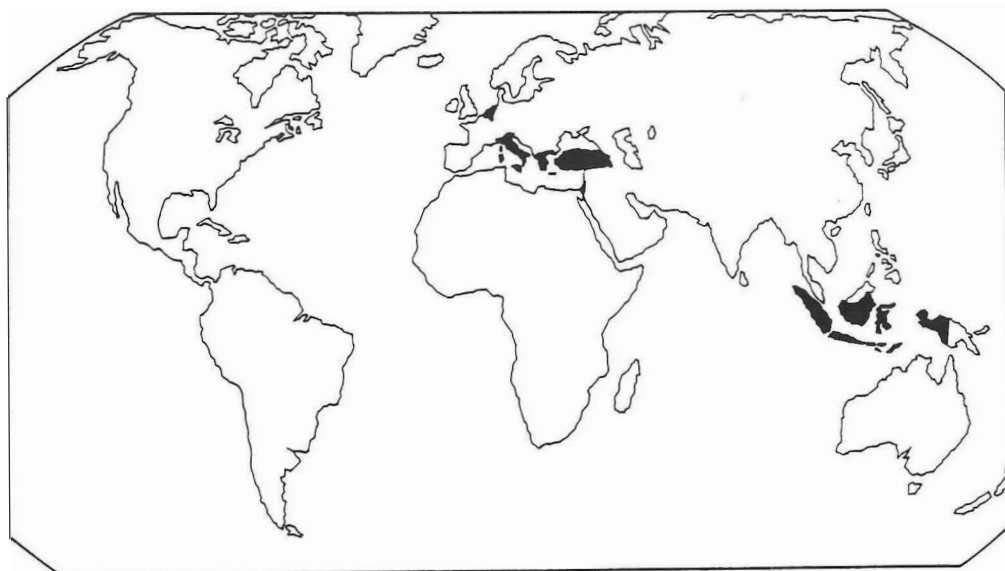
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

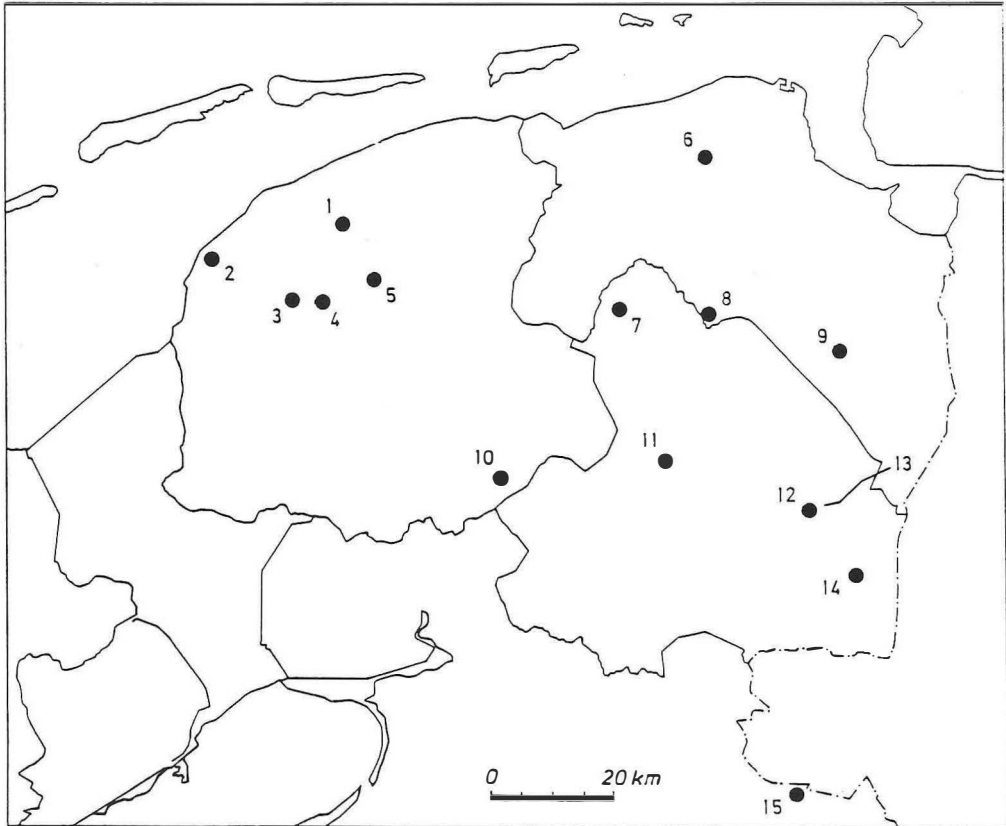
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

EEN GEOMETRISCH VONDSTCOMPLEX IN NIEUW HALOS

De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)

Catharine Dyer en Margriet Haagsma

Inleiding

De Halos-campagnes hadden in 1992 drie onderdelen. Het materiaal van de HASP-survey van 1990 werd bestudeerd, getekend en beschreven, evenals het materiaal van de opgravingen van de Hellenistische stad¹. Bovendien werd in het najaar een nieuwe survey ondernomen (zie Reinders, deze bundel²).

De bestudering van de vondsten uit Huis XXI, dat in 1984 werd opgegraven, leverde de slotsom dat bijna al het materiaal tot de vroeg-Hellenistische periode behoort. Dit bevestigde de eerdere conclusie dat de Hellenistische stad bewoond was van ca. 300-260 v.Chr. Een verrassend resultaat echter was het feit dat enkele vondsten thuishoorden in de Geometrische periode.

De omgeving

De Hellenistische stad Halos is gelegen op een smalle strook land die de doorgang vormt tussen de vlakten van Almirós en Sóurpi (fig. 1). Net ten noorden van de noordwestmuur van het lagere stadsdeel stroomt de rivier de Amphrysos, die ontspringt bij de bron Kefálosis.

Reeds lang is bekend dat zich ten noorden van de rivier in het Voulokalíva-gebied een grafveld bevindt uit de Geometrische periode, bestaande uit 37 tumuli (fig. 1). Eén tumulus is opgegraven (Wace & Thompson, 1911/12) en het grafveld als geheel is in 1990 gesurveyed door HASP (Efstathiou et al., 1991). Het gepubliceerde aardewerk van de opgraving behoort tot de zgn. Attiserende fase van de Thessalische Geometrische periode, te dateren vanaf 800 v.Chr. Dit voorjaar kwam uit de bestudering van het materiaal van de HASP-survey naar voren dat sommige tumuli al

voor de Geometrische periode in gebruik werden genomen.

Een tweede grafveld werd door Wace en Thompson gevonden op korte afstand van de bron Kefálosis, langs de oude weg van Almirós naar Sóurpi. Tien van de elf graven bevatten inhumaties in *cist*-graven en behoren tot de Proto-Geometrische periode. Het meest recente graf is een rond stenen bouwsel waarin aardewerk uit de Sub-Proto-Geometrische periode werd gevonden.

De vondsten en hun context

Huis XXI ligt middenin het lagere deel van de Hellenistische stad (fig. 1). Slechts het noordoostelijke deel van het huis is bewaard gebleven. Er konden drie kamers worden onderscheiden: twee kamers langs de oostmuur van het huis (1 & 2) en één grotere kamer (3) die waarschijnlijk de kern vormde van het woongedeelte (fig. 2). Bij de opgraving werden alle herkenbare en diagnostische vondsten driedimensionaal ingemeten. De overige vondsten werden per kamer gedocumenteerd; sterk versleten scherven en stukken daktegel werden geteld en weggegooid.

De resten van de Hellenistische stad liggen pal onder het maaiveld. De stratigrafie van de site is als volgt:

0-10 cm: bovenlaag met humeuze donkerbruine aarde, kleine stenen en verweerd aardewerk;

10-30 cm: destructielaag van de Hellenistische stad met verspoelde tichelstenen, daktegels, aardewerk en andere vondsten. Vloeren waren gemaakt van aangestampte aarde en bevonden zich op de maagdelijke grond. Tot nu toe kon geen accumulatie van vloerniveaus worden aangetoond;

30- cm: maagdelijke grond bestaande uit zeer harde helderrode *rendzinabodem* met grind en grote stenen.

Tijdens de bestudering van de vondsten van kamer 3 konden enkele Geometrische en mogelijk Geometrische potten worden onderscheiden:

- een krater (XXI 3/13a), gevonden met een onbekend voorwerp van terracotta en losse scherven waarvan sommige Geometrisch zijn. Diepte: 35 cm. Ze werden gevonden bovenop en deels in:

- het lagere deel van een grote dikwandige pot (XXI 3/14), mogelijk een *pithos*, waarvan alleen de voet en enkele wandfragmenten bewaard zijn gebleven. Diepte: 48 cm;

- twee andere voeten van mogelijke *pithoi* (XXI 3/23 en XXI 3/45) werden gevonden onder het Hellenistische vloerniveau, en verkeren in mindere staat. Aan

deze voeten konden geen dateerbare vondsten gerelateerd worden. Hoewel vorm, makelij en vondstomstandigheden sterk overeenkomen met die van bovengenoemde vondsten, is dat onvoldoende aanleiding om deze potten als Geometrisch aan te merken. Diepte: 38 en 33 cm.

De Geometrische vondsten werden tijdens de opgraving niet als zodanig herkend. Ze zijn wel allemaal driedimensionaal ingemeten. Van de vondsten XXI 3/13 en XXI 3/14 wordt vermeld dat ze werden aangetroffen in een gat van 45x45 cm ingegraven in de maagdelijke grond. Het feit dat de voeten van de drie grote potten op het diepste niveau werden aangetroffen leidt tot de veronderstelling dat deze potten rechtop moeten hebben gestaan.

De krater verschaft de meeste informatie omtrent de datering van dit vondstcomplex³:

XXI 3/13a: Vorm: krater, klein en zwaar,

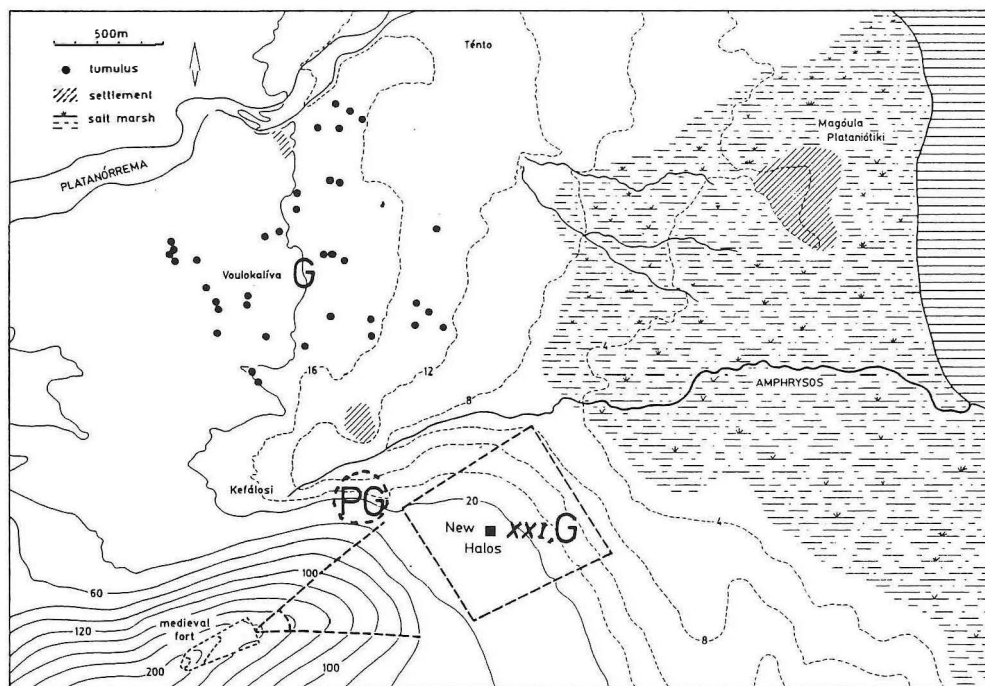

Fig. 1. Hellenistisch Halos en omgeving met de lokatie van huis XXI en de PG en G grafvelden.

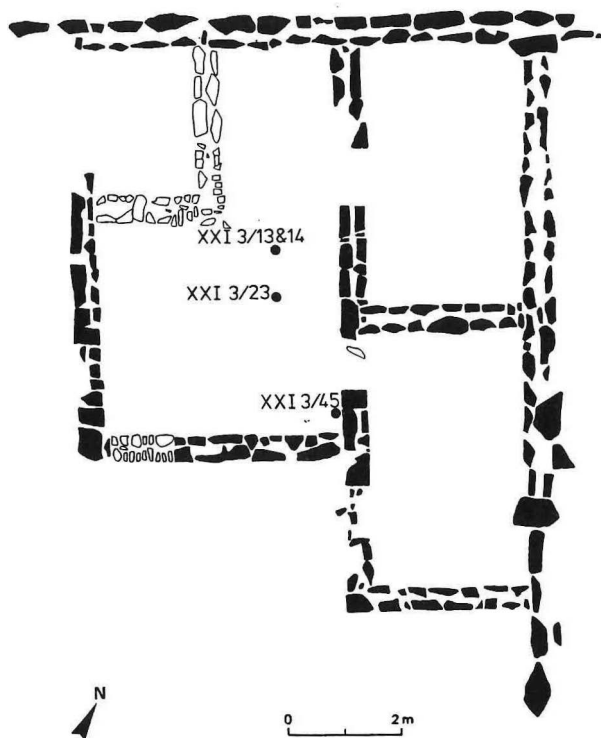

Fig. 2. Huis XXI met de lokatie van de Geometrische vondsten.

rond, konisch uitlopend naar voet. Ringvoet, krommende wand, naar binnen lopende schouder, sterk uitbuigende rand met ronde lip. Twee horizontale oren op schouder.

Decoratie: binnenkant: monochroom, met een enkele horizontale band op rand. Buitenkant: twee horizontale banden op overgang schouder naar rand, decoratiepaneel op schouder tussen oren waarvan de volgende decoratieve elementen zijn bewaard: a) driekwart van een diagonaal gearceerde swastika, b) deel van een kolom van kruislings gearceerde ruiten bovenaan beginnend als driehoek, geflankeerd door vier verticale lijnen, c) als b) maar nu onderzijde geflankeerd door twee horizontale lijnen. Lagere gedeelte van pot monochroom gedecoreerd afgewisseld door twee groepen van vier horizontale lijnen.

Magering: fijn, zeer zacht poederachtig aardewerk vol met luchtgaatjes, inclusies en veel mica.

Kleur: onderkant: *yellowish red* 5 YR

6.5/8, bovenkant: *grayish brown* 10 YR 5/2. Decoratie: *red* 10R 5/6, 5/8, 4/6, 4/8 en *reddish brown* 2.5 YR 5/4, 4/4.

Afmetingen: H. 23,3, D(wand) 0,3-0,7, D(rand) 0,9, D(voet) 0,4, Diam.(rand) 22,3, Diam.(grootste) 30, Diam.(voet) 10,5 cm.

Datering: latere Thessalische Geometrische periode (TG), ca. 750 v.Chr.

De krater uit Nieuw Halos behoort tot de Attiserende fase van het TG aardewerk. Deze periode wordt gekenmerkt door de overname van vormen en decoratieve elementen van het Attisch Midden-Geometrisch (MG) II (Coldstream, 1968). Het materiaal van deze Attiserende fase is tot nu toe slechts bekend uit twee publikaties: de opgraving van tumulus A te Halos (Wace & Thompson, 1912) en van een *tholos*graf bij Kapakli in de buurt van Iolkos (Verdelis, 1958). De krater levert daarom een belangrijke bijdrage aan de kennis van het vormen- en decoratierepertoire in dit gebied en deze periode. Het ongebruikelijke deco-

ratiesysteem markeert de tot nu toe onduidelijke overgang van MG naar Laat-Geometrisch (LG).

Het afgelopen voorjaar vormde het fragmentarische materiaal van de survey uit 1990 een redelijke vergelijkingsbasis voor onze krater. Het werd duidelijk dat de makelij lokaal moet zijn. De vorm (fig. 3) lijkt echter sterk op de Attische krater type II, die geëxporteerd maar ook veel geïmiteerd werd in de latere fasen van het MG. Het grootste verschil is dat deze potten een geribbelde standvoet hebben, terwijl de krater uit Halos een ringvoet heeft. Beter vergelijkingsmateriaal zou de opgraving van tumulus A te Halos kunnen bieden. De opgravers refereren aan "large open bowls with horizontal rolled handles", maar mogelijk zijn daarvan alleen de standvoet-exemplaren gepubliceerd.

Ondanks het fragmentarische karakter van de krater kon de decoratie met redelijke zekerheid gereconstrueerd worden (fig. 3). Twee verschillende decoratiesystemen, beide Attisch van origine, kunnen worden onderscheiden: een centrale decoratie geflankeerd door verticale aanvullende motieven (het typische MG systeem) en een band van vierkante panelen of metopen van gelijke grootte (het latere LG systeem). Op de Halos-krater is sprake van een enkele vierkante metoop gecombineerd met het oudere systeem met de smalle zijpanelen. Deze mengeling moet direct voorafgaan aan de introductie van het LG metopensysteem dat in Thessalië de overgang

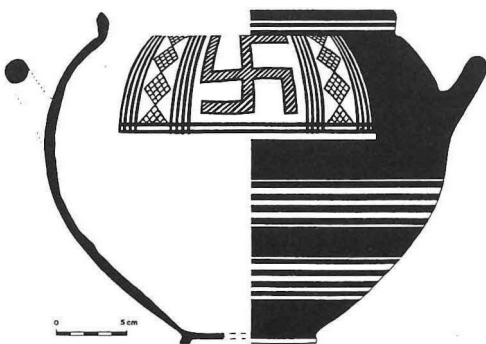

Fig. 3. Reconstructie van de krater.

vormt naar het LG.

De decoratiemotieven zelf zijn een combinatie van Attische en lokale elementen. De diagonaal gearceerde swastika is een bekend motief op metopenpanelen op Attische potten uit het LG I. De centrale swastikadecoratie op onze krater heeft slechts één Thessalische parallel: een driedelig Attiserend metopenschema op een ongepubliceerde *kantharos* uit Kapakli. De verticale kruiselings gearceerde ruiten aan weerszijden van de centrale decoratie geven de aanhoudende populariteit weer van eerdere SubProto-Geometrische (SPG) decoratiemotieven, kenmerkend voor het TG.

Een aanvullend dateringskenmerk is het gebruik van een meervoudige kwast bij de arcering van de swastika. Het gebruik van dit werkbeparende instrument dat in Attica werd geïntroduceerd in de MG II-periode (800-760 v.Chr.) verschaft ons een bevredigende *terminus post quem*.

De oorspronkelijke context

De interpretatie van de Geometrische vondsten van huis XXI wordt bemoeilijkt door de incomplete vondstcontext. De associatie van de krater en de *pithos* lijkt te wijzen op een *pithos*begraving. Deze verklaring is echter onzeker omdat de originele rechtopstaande positie van de *pithos* in tegenspraak is met de gewoonte in de Geometrische periode om inhumatiepotten op hun zijkant te plaatsen of schuin in de grond. Een funeraire verklaring is dus waarschijnlijk, maar een wooncontext kan niet worden uitgesloten.

Of op de plek van het latere huis nu sprake is van een Geometrische begraafplaats of van een nederzetting, de vondsten verschaffen hoe dan ook nieuwe informatie over de vroege ijzertijd in het gebied rond Halos. Het jongste materiaal rond de Hellenistische stad was het SPG-graf opgegraven door Wace en Thompson. We weten nu dat activiteiten in de vroege ijzertijd zich verder ten zuiden van de Amphrysos uitstrekten, en van langere duur waren.

Summary

The discovery of Geometric pottery in House XXI at New Halos contributes to our knowledge of the chronology of Thessalian Geometric pottery. Also the conclusion can be drawn that activity in the Early Iron Age in the area south of the Amphrysos covers a larger area and is of longer duration than was previously known.

Noten

1. Deelnemers aan de materiaalstudie waren Gerwin Abbingh, Yvette Burnier, Catharine Dyer, Kariene Erkelens, Berndt Jan Haagsma, Margriet Haagsma, Steven Hijmans en Reinder Reinders.
2. Een uitgebreider verslag zal worden gepubliceerd in *The Newsletter of the Netherlands Institute at Athens*.
3. De krater XXI 3/13a werd tijdens de herfstcampagne 1992 gerestaureerd door Kariene Erkelens en getekend door Christina Williamson, waarvoor onze dank.

Literatuur

- Coldstream, J.N., 1968. *Greek Geometric pottery*. London.
- Efstathiou, A., Z. Malakasióti & H.R. Reinders, 1991. Halos archaeological field survey project: preliminary report of the 1990 campaign. *Newsletter of the Netherlands Institute at Athens* 3, pp. 31-47.
- Reinders, H.R., 1988. *New Halos, a Hellenistic town in Thessalia*. Utrecht.
- Verdelis, N., 1958. *O protogeometriko rithnos tis Thessalias*. Athene.
- Wace, A.J.B. & M.S. Thompson, 1911/12. Excavations at Halos. *Annual of the British School of Athens* 18, pp. 1-29.